

پژوهشی در ماهیت نخستین متون ادبیات مقاومت (رسالات جهادیه) در تاریخ معاصر ایران

میرهادی حسینی

استادیار و عضو هیات علمی گروه تاریخ، دانشگاه خوارزمی، تهران. hosseini@khu.ac.ir

چکیده

"جهادیه" ها، متونی با ماهیت فقهی، ادبی و فرهنگی برای بیان آن دسته از منابع تاریخ ایران معاصر است که در دوره قاجاریه از طرف علما یا ادبا برای تحریک و تشویق مردم به دفاع از حفظ ثغور اسلامی، شیعی و ملی خلق شد. این متون از آن جهت که توانست تأثیرات فرهنگی، سیاسی و اجتماعی مهمی بر روند جنگ داشته باشد، در نوع خود بی‌نظیر بود. انواع جهادیه‌ها در دو دوره جنگ‌های ایران و روسیه ما را به این ذهنیت راهنمایی می‌کند که تهدیدات روسیه عامل اصلی ظهور جهادیه‌ها بوده، حال آنکه این گونه نیست و برخی جهادیه‌ها ناشی از تجاوزات انگلیس به ایران نیز بوده است. استمداد از علما و توجه به ظرفیت‌های فقهی آنان، برای مقابله با تجاوزات بیگانه را می‌توان انگیزه و عامل اصلی در جهادیه نویسی بدانیم. در این پژوهش، ابتدا به بررسی و معرفی مهمترین متون جهادیه پرداخته و سپس به روش تحلیل محتوا به واکاوی میزان تأثیرگذاری هر یک از آنها اشاره خواهیم کرد. روش پژوهش در این مقاله تلفیقی از روش استنادی و شرح و تبیین است (Explanation) است و به فراخور، از رسالات جهادیه به عنوان استناد استفاده شده است.

کلمات کلیدی: رسالات جهادیه / ادب جهادی / قاجاریه / جنگ‌های ایران و روس / دفاع مقدس.

مقدمه

"جهادیه" ها، متونی با ماهیت فرهنگی، فقهی و ادبی برای بیان آن دسته از منابع تاریخ ایران معاصر است که در دوره قاجاریه از طرف علما یا ادبا برای تحریک و تشویق مردم به دفاع از حفظ ثغور اسلامی، شیعی و ملی خلق شد. طرح مسئله در این پژوهش از آنجا نشأت می‌گیرد که در دوره قاجاریه و با شروع جنگ‌های ایران و روسیه، مفهوم "جهادیه" در ادبیات سیاسی ایران صبغه خاصی پیدا می‌کند. گرچه عموماً سلسله جنگ‌های ایران و روسیه را مهمترین دلیل و انگیزه برای تألیف جهادیه‌ها ذکر کرده‌اند، اما پژوهش حاضر نشان می‌دهد که این تنها دلیل آن نبوده است. سوال اصلی در این پژوهش بر این اساس استوار است که:

اصولاً متون جهادیه چرا و چگونه در این زمان بوجود آمد و مورد توجه و اقبال عمومی قرار گرفت؟
میزان تأثیر گذاری این متون در ماهیت و نتایج جنگ‌ها تا چه میزان بود؟

روش پژوهش در این مقاله تلفیقی از روش استنادی و شرح و تبیین است (Explanation) است و در موارد لزوم به از رسالات جهادیه به عنوان استناد استفاده شده است.

پیشینه پژوهشی موضوع جهادیه به امتداد تاریخ اسلام مربوط می‌شود. بر این اساس، می‌توان تعریف جامع‌تری از آن ارائه داد و آن این که جهادیه شامل: خطبه‌ها، فتاواها و رساله‌هایی در باره جهاد در حوادث مهم سیاسی است. به عنوان نمونه خطبه‌های پیامبر اسلام (ص) در غزوه‌ها، نخستین نمونه از خطبه‌های جهادی هستند که حضرت در آنها مسلمانان را به جهاد تشویق کرده و آنان را به اخلاص، صبر و تقوا فراخوانده و به پاداش الهی بشارت داده است.^۱ امام علی (ع) نیز در خطبه‌های متعددی، (بویژه در خطبه‌های ۲۷ و ۱۱۰ نهج البلاغه) مردم را به جهاد و دفع تجاوز دشمن دعوت کرد.^۲ سنت خطبه خوانی در هنگام جنگ در ادامه حوادث تاریخ اسلام به کرات و در بسیاری از نبردها وجود داشت. این خطبه‌ها عمدتاً توسط فرماندهان یا خلفا و حکام اسلامی صادر می‌شد اما ما بدرستی نمی‌دانیم که از چه زمانی این کار توسط علما و روحانیون انجام شده باشد. علمایی که خود در صحنه نبرد نبودند و صرفاً برای مشروعیت بخشی به جنگ، و تشویق یا تهییج سربازان دست به این کار می‌زدند. مثلاً، با حمله رومیان به سرزمینهای اسلامی در ۳۴۸ قمری و رسیدن آنها به میافارقین، ابن‌نباته فارقی، خطیب مشهور حمدانیان، خطبه‌هایی در باره جهاد بیان کرد که به "خطب جهادیه" مشهور شدند.^۳ سپس این عنوان در قرون بعد و بویژه در دوره‌های ایلغار مغول، جنگ‌های صلیبی، در حمله عثمانیها و نهایتاً در دوره صفویه بکار گرفته شد. بکارگیری این اصطلاح نیز به منطقه خاصی تعلق نداشت. منابع ذکر می‌کنند که در حمله محمود غازان ایلخانی به مصر و شام، در جنگ شَقَّحَب (۷۰۲ ق.)، فقها و مردم برای مقابله با ایلخانیان با یکدیگر هم پیمان شدند، تا جایی که پس از بیانات مستدل ابن‌تیمیه در باره ضرورت جهاد با متجاوزان، بسیاری از مردم داوطلبانه به صحنه

^۱ یعقوبی، (۱۳۷۴). تاریخ یعقوبی، جلد اول، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، صص ۵۰۱ - ۴۵۸

^۲ نهج البلاغه، (۱۳۶۸). ترجمه سید جعفر شهیدی، تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی، صص ۱۰۷ - ۱۰۶، ۲۹ - ۲۸.

^۳ ابن‌نباته، (۱۴۳۳ ق. / ۲۰۱۲ م.). دیوان خطب ابن‌نباته، الكويت: مجله الواعی الاسلامیه، صص ۳۱۳ - ۲۹۹.

نبرد پیوستند.^۴ در تاریخ سرزمین های اسلامی، شاید عثمانی ها بیشترین بهره برداری سیاسی را از فتوای جهادی کرده باشند. خلیفه عثمانی با استفاده از همین سلاح بود که توانست سیاست های توسعه طلبانه خود را گسترش دهد. شدت تعصبات دینی در صدور فتاوی جهادی به جایی رسید که سلطان سلیم اول عثمانی در رویارویی خود با صفویه، فتوای کفر شاه اسماعیل را هم گرفت. بگذریم از اینکه در این میان حتی شیعیان ایرانی را مرتد دانسته و مال، ناموس و خونشان را هم مباح اعلام کردند.^۵ موارد اشاره شده در بالا، تنها نمونه هایی از حضور شورانگیز مردمی در دفاع بود که با تشویق علما و از منظر وجود جهاد بیان گردید. وقتی به قرون معاصر در تاریخ ایران می رسیم، ادبیات فقهی و سیاسی کشور با متون جهادی بیگانه نیست. طولانی شدن دو دوره جنگ های ایران و روسیه و تهییج مردم برای حضور در جنگ، سران حکومت و فرماندهان ایرانی را با مشکلات عدیده ای از جمله مشروعیت جنگ مواجه ساخت. لذا برای رفع شبهات، عده ای مأمور شدند تا نظریات و فتاوی علمای اعلام را جمع آوری نمایند. علما نیز واکنش مناسبی در برابر تجاوزات آشکار روس نشان داده و رسائل متعددی جهت ترغیب مردم به حضور در جنگ نگاشتند. ظاهراً مرحوم دکتر عبدالهادی حائری برای نخستین بار بود که در فصل نهم کتابش از اصطلاح "ادب جهادی" برای بیان این دسته از آثار استفاده کرد. اصطلاحی که براننده جهادیه ها محسوب می شود و ما امروز با انبوهی از آنها آشنایی داریم.^۶

هدف اولیه این پژوهش آن است که پس از معرفی اجمالی مهمترین جهادیه های برجای مانده در تاریخ معاصر، به شیوه مرسوم به تحلیل کلی و محتوایی از تاثیرات این جهادیه ها بپردازیم. هدف غایی در این پژوهش آن است که به انگیزه های درونی مولفین این رسالات رسیده و تاثیرات آنرا بر جریان حوادث تبیین و تحلیل کنیم.

نگارنده، فهرست کامل این رسالات را در یک منبع نتوانست بیابد، ممکن است برخی از نوشته های جهادیه از قلم افتاده باشد. با این حال فهرست الذریعه شیخ آقا بزرگ تهرانی توانست چراغ راهی برای این پژوهش باشد.^۷ همچنین باید اذعان

^۴ ابن کثیر دمشقی، (۱۴۱۹ ق. / ۱۹۹۸ م.)، *البدایه و النهایه*، جلد ۱۸، بی جا: مرکز البحوث و الدراسات العربیه و الاسلامیه، ص ۲۷.

^۵ احمد فریدون بیگ پاشا، (۱۲۷۴ ق.). *منشآت السلاطین*، ج اول، استانبول، ص ۳۸۰.

^۶ برای آشنایی با دیدگاه های دکتر حائری در این خصوص؛ نک: حائری، عبدالهادی، (۱۳۷۸). *نخستین رویارویی های اندیشه گران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب*، تهران: امیر کبیر.

^۷ مرحوم آقا بزرگ تهرانی فهرست نسبتاً کاملی از جهادیه ها را در موسوعه بزرگ الذریعه ذکر کرده است. نک: الذریعه، ج ۵، ص ۲۹۶ تا ۲۹۸، که عبارت است از:

الجهادیه: رساله فی وجوب الجهاد و الدفاع، فارسی للمولی ابی الحسن بن محمد کاظم، کتبه عند مظاهرات الروس علی ایران فی عصر الفتحعلی شاه.

الجهادیه: فارسی، للمیرزا ابی القاسم القائم مقام ابن المیرزا عیسی سید الوزراء الفراهانی.

کرد که پژوهش آقای نصرالله صالحی در این میان خیلی ارزشمند بوده است. در گام بعدی هم باید به مجموعه ده جلدی و ارزشمند "میراث اسلامی ایران" اشاره کرد که در شناخت جهادیه ها کمک فوق العاده ای محسوب می شده است.^۸ بدون شک برای آشنایی با متون جهادیه در قرون میانی تاریخ اسلام، منابعی چون البدایه و النهایه تالیف ابن کثیر و همچنین دیوان خطب ابن نباته، نیز راهگشای این پژوهش بوده است.

فهرست مهمترین متون جهادیه:

- ۱- رساله جهادیه از حاج ملا رضا همدانی
- ۲- رساله ارشاد المجاهدین از عبدالکریم بن محمد صادق اهری
- ۳- ارشاد عباد به حکم جهاد از مولفی مجهول
- ۴- احکام الجهاد و اسباب الرشاد از قائم مقام اول، مشهور به میرزا بزرگ فراهانی
- ۵- العباسیة الحداد فی جهاد اهل الشرك و الالحاد از شیخ هاشم کعبی
- ۶- الرساله الجهادیه المسماة بالمحمدیه از عبدالرحیم مراغی

الجهادیه: ایضا بالفارسیة، لجمع من الكتاب و المنشئین فی عصر الفتحلی شاه، اثبتوا فیہ ما استخراجوه من احکام الجهاد من کتب فقهاء العصر مثل الشیخ الاکبر و المحقق القمی و صاحب الرياض و السید المجاهد، ورتبوا علی ارکان، اوله.

الجهادیه: بالفارسیة، ایضا لجمع من الفضلاء متحد مع السابق فی المطالب.

الجهادیه: بالفارسیة، للسید الامیر محمد حسین بن الامیر عبدالباقی بن المیر محمد حسین بن المیر محمد صالح الحسینی الخاتون آبادی الاصفهانی و والده المیرعبد الباکی شیخ اجازة سیدنا بحر العلوم اوله.

الجهادیه: مقتل فارسی، للمولی عبدالعباس الدامغانی الکرمانشاهی.

الجهادیه: للسید علی محمد بن السید محمد بن العلامة السیددلدار علی التقوی.

الجهادیه: لسید الوزراء المیرزا عیسی الشهیر بمیرزا بزرگ ابن المیرزا محمد حسن بن عیسی الحسینی الفراهانی، و هو الجهادیه الصغری له، و له الجهادیه الکبری، الذی سماه احکام الجهاد.

الجهادیه: بالفارسیة للحاج کریم خان القاجاری المتوفی.

الجهادیه: للمجاهد فی سبیل الله محمد بن الامیر السید علی الطباطبائی الحائری.

الجهادیه: للشیخ هاشم المعاصر للسلطان فتحعلی شاه.

الجهادیه: للمیرزا یوسف بن عبدالفتاح بن میرزا عطاء الله الطباطبائی التبریزی.

^۸ مجموعه ده جلدی (دفتر) "میراث اسلامی ایران" مشتمل بر مجموعه بزرگی از رساله های کوچک خطی در موضوعات مختلف، در بین سال های ۱۳۷۳ تا ۱۳۷۸ در طول ۶ سال به کوشش رسول جعفریان گردآوری و منتشر شده است.

- ۷- تحفة المجاهدين از محمدحسن بن محمد ابراهيم گيلاني
 ۸- تحفة العباسيه از ميرزای قمی (و جامع الشتات)
 ۹- ترغيب المسلمين الي دفاع المشركين از شيخ محمدرضا همدانی
 ۱۰- جهاديه : تعدادی از رساله ها با این عنوان که توسط افراد مختلفی نوشته است.
 ۱۱- حکم جهاد در کتاب کشف الغطاء

رساله جهاديه حاج ملا رضا همدانی

حاج ملارضا بن محمدامین همدانی^۹ به احتمال زیاد، این رساله را زمانی نگاشته که ایران در حال آماده شدن برای جنگ با روس ها بوده است. مولف از جمله علما، فقها، ادبا، عرفا، مفسرین، و متکلمین بزرگ دوره فتحعلیشاه بوده است. تامل در این رساله نشان می دهد که وی دفاع از حدود و ثغور کشور اهل بیت را بر همه مردم، اعم از اخص، خواص و یا عوام واجب دانسته و بر این عقیده بود که:

"بدان که در این جزء از زمان که کفره روسیه - خذلهم الله - هجوم بر سر مسلمانان آورده اند و بعضی از ولایات اسلام را با اهالی آن ها در حوزه تصرف و دست تعدی برایشان باز نموده اند و اغلب شعائر و احکام مسلمانی را معطل و مهمل گذاشته اند، با ایشان به شریعت خود راه می روند و یوماً فیوماً استعداد ایشان زیاد می شود ولهذا خوف بر بیضه اسلام به هم رسیده. اصناف مجاهدین فی سبیل الله و اقسام مکلفین به مقاتله با معاندین دین مبین بر سه گونه اند: اخص و خواص و عوام. مراد ما از اخص، فرمانفرما و صاحب امر مقاتله و مجاهده است و به حکم و فرمان وی امر قتال و جهاد صورت پذیرد، مانند شاه اسلام پناه - شید الله ارکانه - و هرکه را که او امیر و نایب خود گرداند چون نواب شاه زاده والاتبار، که به حفظ ثغور، مأمور [و به] تشمیت امر عباد [مشغول اند] و مقصود از خواص، مباشرین و عمال تجهیز عساکر و اجنادند که انتظام امور مقاتله و مهام مجاهده در کف کفایت و حسن درایت ایشان است، مانند ارباب خبرت و اصحاب مشورت که به تدبیر و تقدیر آن ها امر غزا انجام گیرد، مانند: وزرا و وکلا و اهل دیوان و غیر ذلک."^{۱۰}

این رساله، بیشتر صبغه سیاسی داشته و کمتر به اصطلاحات فقهی اشاره میکند گویا مخاطبین اصلی مولف نیز افرادی خارج از حوزه فقهی بوده اند و لذا از این منظر، می توان این رساله را در نوع خود منحصر بفرد دانست.

رساله ارشاد المجاهدین

رساله "ارشاد المجاهدین" از جمله متون جهادیه عصر قاجاری است که مغفول و گمنام مانده است. اصولاً بسیاری از این رساله های جهادیه پس از آنکه به دربار قاجار راه یافتند، بعداً در کتاب "جهادیه کبیر" یا "جهادیه صغیر" (که در ادامه

^۹ این شخص، غیر از شیخ محمد رضا همدانی صاحب رساله "ترغیب المسلمین الي دفاع المشركين" است (نک: میراث اسلامی ایران، دفتر دوم)؛ و غیر از شیخ محمد رضا تهرانی همدانی است که شرح حالش در دایرة المعارف تشیع، ج ۵، ص ۱۹۰ آمده است.

^{۱۰} ابوالفضل حافظیان، (۱۳۷۶). "رساله جهادیه حاج ملارضا همدانی"، مجله حکومت اسلامی، سال دوم، شماره اول بهار ۱۳۷۶، شماره پیاپی ۳، صص ۲۱۲ - ۲۱۱.

بدان خواهیم پرداخت) جای گرفته و لذا اهمیت خود را به عنوان یک اثر مستقل از دست داده اند. این غربت بعدها موجب شده تا توفیق چاپ و نشر هم پیدا نکنند.^{۱۱} رساله ارشاد المجاهدین، تالیف عبدالکریم بن محمد صادق اهری، یکی از علمای شهرستان اهر است. اهر (از توابع آذربایجان شرقی) از مراکز فرماندهی عباس میرزا بوده و در اواخر جنگهای دوره دوم به تصرف روسها درآمد. البته سپاه روس تا روستای ترکمانچای (نزدیکی شهر میانه) پیشروی کرده بودند. مولف، ضمن ترغیب مجاهدان به نبرد با کفار، این کار را نوعی تکلیف شرعی برای خود دانسته، و بر این اعتقاد بود که: "حال فقهای زمان رساله ها در احکام جهاد تالیف فرموده اند تا هر فردی از افراد مکلفین از احکام تکلیفی خود در جهاد خبردار شده با بصیرت و موافق شریعت در راه خدا جهاد کند و حقیر نیز ... رساله مختصری در مسایل جهاد تالیف نموده به عرض عاکفان دربار شوکت مدار والا رسانیده بود. ... از آنجا که آثار تهاون و سهل انگاری در کار جهاد از احوال مسلمانان ظاهر و عیان میشود و از این جهت که کفار روسیه مغرور گردیده، اسب جلادت تاخته به اهل اسلام چیره شده باعث هلاک انفس و اتلاف اموال می گردند واجب و از جمله فرایض دانسته شروع نمود به تحریر رساله ای در احکام و آداب جهاد که نسبت به رساله های سابقه بسطی داشته باشد... و مسمی گردانید آن را به ارشاد المجاهدین."^{۱۲}

ارشاد عباد به حکم جهاد

مؤلف این رساله نامعلوم است. این رساله در فاصله زمانی میان دو جنگ اول و دوم ایران و روس نوشته شده است. این رساله در زمانی نوشته شده که دولت ایران در حال تهیه عده و عده برای جنگ بوده است. مؤلف که یکی از مجتهدان و مراجع تقلید بوده ناشناخته است. او در برخی موارد به طلاب سفارش کرده که به نیروهای نظامی پیوسته و احکام جهاد را به آنان تعلیم دهند و مردم را نیز ترغیب و تشویق به جهاد نمایند. در این رساله نکته های بدیع فقهی و تاریخی بسیاری دیده می شود.^{۱۳}

احکام جهاد و اسباب الرشاد

از میان خاندان فراهانی دو نفر اقدام به نوشتن رساله جهادیه کردند: اولی، میرزا عیسی فراهانی، معروف به میرزا بزرگ، (متوفای به سال ۱۲۳۸ ق.) که دو رساله جهادیه تالیف کرد: جهادیه کبری و جهادیه صغری. جهادیه کبری او به نام "احکام جهاد و اسباب الرشاد" به زبان فارسی نوشته شده است. جهادیه صغری هم به زبان فارسی بوده و در دوره جنگ های ایران

^{۱۱} در همایش ملی "بازتاب و پیامدهای معاهدات گلستان و ترکمانچای" در منطقه آزاد ارس، که در تاریخ ۲۲ و ۲۳ آذر ماه ۹۶ در شهرستان جلفا برگزار شد، حسین دوستی نویسنده و پژوهشگر تاریخ ایران اسلامی به معرفی ارشاد المجاهدین پرداخت. وی بر این اعتقاد بود که بسیاری از مجتهدان و فقیهان طراز اول آن دوره مثل مرحوم سیدعلی طباطبایی، سیدمحمد مجاهد، شیخ جعفر کاشف الغطاء و... کتاب های تحقیقی و علمی از دیدگاه فقه تحت عنوان جهادیه تعریف کرده، فتوا به جهاد و نبرد مسلمانان علیه دولت و لشکر متجاوز روس دادند.

^{۱۲} عبدالکریم بن محمد صادق اهری، (حدود ۱۲۱۸ تا ۱۲۴۳ ق.)، ارشاد المجاهدین، نسخه خطی؛ دوره قاجاریه، ص ۷-۶.

^{۱۳} رسول جعفریان، (۱۳۷۳)، میراث اسلامی ایران، جلد اول، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ص ۱۱۷.

و روس تالیف شد. رساله "احکام الجهاد و اسباب الرشاد" را شاید بتوان مهم ترین و مفصل ترین کتاب در موضوع جنگ، جهاد و احکام آن (و به نوعی ادبیات دفاع مقدس) در تاریخ معاصر ایران دانست. قائم مقام اول در اقدامی سترگ و از همان ابتدای هجوم روس ها به ایران تلاش کرد تا فتاوی علمای در خصوص لزوم جهاد و مقابله با کفار روس را جمع آوری کند. مجموع تلاش وی در این حوزه، منجر به خلق سه اثر جهادی شد به نام های: "احکام الجهاد و اسباب الرشاد" معروف به "جهادیه کبیر"، "جهادیه وسطی"، و "جهادیه صغیر" ۱۴

نفر دوم میرزا ابوالقاسم فرزند میرزا عیسی فراهانی معروف به قائم مقام (وزیر فتحعلی شاه) است که رساله ای به نام رساله جهادیه تالیف کرد. میرزا ابوالقاسم در کتابش (منشآت قائم مقام) ۱۵، در باره انگیزه اش از تدوین جهادیه، چنین می نویسد: "در باب کتابی در باب جهاد ... لازم آمد ... به قدر مقدور ... در اذعان فرمان پادشاهی و القای احکام الهی ... هر یک از فضایل عصر و علمای عهد که مصباح حقایق و مفتاح دقایق و منهج علم و معراج حلم و صراط عدل و نشاط عقلند در مجاری این اوقات که حزب شیطان در ثغور ایمان رخنه می جست و جنود کفر در حدود ملک فتنه می کرد فصلی از فضل جهاد به کلک رشاد نگاشته بودند و متون دفاتر از عقود جواهر انباشته مکنونات صحایف شرایف که هر یک زیب منطقه جوزا و عقد مرسله حوراست، اذا رایتم حسبتم لؤلؤاً، مانند کواکب سیار و لالی شهوار.. ۱۶

العباسیة الحداد فی جهاد اهل الشرك و الالحد

رساله "العباسیة الحداد فی جهاد اهل الشرك و الالحد" توسط شیخ هاشم کعبی تألیف شده ۱۷ و در آن مردم به جنگ علیه کفار و ملحدان تشویق شده اند. مؤلف از علمای دوره فتحعلیشاه و ظاهرا از فقهای عرب خوزستان بوده است. ۱۸ قسمت هایی از مطالب العباسیه الحداد در رساله قائم مقام آمده است. ۱۹

۱۴ رساله مورد نظر، در سال های اخیر به کوشش دکتر غلامحسین زرگری نژاد، تصحیح و در ۴۳۴ صفحه، توسط انتشارات بقعه در سال ۱۳۸۰ برای چاپ اول منتشر شد. این اثر در واقع همان رساله معروف "جهادیه کبیر" است که در بالا بدان اشاره شده است. آنگونه که آقای نصرالله صالحی ذکر کرده ظاهراً قائم مقام اول از روی این اثر دو تلخیص دیگر فراهم کرده، یکی جهادیه وسطی و دیگری جهادیه صغیر. پس فقط همان جهادیه کبیر است که در حال حاضر برای ما مهم است.

۱۵ مجموعه رسائل و منشآت قائم مقام، که حاوی چند رساله و نامه های دوستانه و عهدنامه ها و وقفنامه هاست و محمود خان ملک الشعراء مقدمه ای بر آن نوشته، به اهتمام شاهزاده فرهاد میرزا در سال ۱۲۴۲ ق در تهران چاپ شده است.

۱۶ میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی، (بی تا)، منشآت قائم مقام فراهانی، گردآورنده: شاهزاده معتمد الدوله، تهران: انتشارات ارسطو، ص ۲۱۵.

۱۷ همانطور که از نام کتاب بر می آید، ظاهراً آن را به افتخار عباس میرزا تالیف کرده است.

۱۸ گفتنی است در دی ماه سال ۱۳۹۶ کنگره ای در شادگان در استان خوزستان، جهت بزرگداشت مقام وی برگزار گردید.

الرساله الجهادیه المسماء بالمحمدیه

عبدالرحیم از فقهای بزرگ و شیخ الاسلام مراغه بود که سه اثر مهم داشت: رساله جهادیه (عربی)؛ رساله الجهادیه المسماء بالمحمدیه؛ حاشیه بر حاشیه ملا عبدالله یزدی.^{۲۰}

رساله الجهادیه المسماء بالمحمدیه در سال ۱۲۵۲ق. به محمدشاه قاجار اهدا شده است. در این رساله نخست در یک "هدایه" جهاد اکبر بیان می‌شود و سپس در هشت "فایده" جهاد اصغر توصیف می‌گردد. در قسمت فواید که وصف جهاد اصغر است، از اقسام و کیفیت جهاد اصغر و نیز از غنایم و اختصاص آن به افرادی که شرع تعیین کرده، سخن رفته است.^{۲۱}

تحفه المجاهدین

این رساله نیز مربوط به رسایل جهادیه مربوط به جنگ‌های ایران و روس است که توسط محمدحسن بن محمد ابراهیم گیلانی نوشته شده و به کوشش علی صدایی نیا منتشر شده است. ویژگی بارز این رساله آن است که مؤلف برای تأکید بر ضرورت و وجوب جهاد، به آیات قرآنی و روایات معصومین استناد کرده است. رساله مشتمل است بر خطبه کتاب، مقدمه، معنی جهاد در اصطلاح لغویین و اهل شرع. بنابراین کتابی تخصصی در حوزه جهاد در اسلام محسوب می‌شود.^{۲۲}

تحفه العباسیه

میرزا قمی، بدون تردید یکی از علما و فقهای بزرگ اوایل عصر قاجاری است که با تعامل هدفمند با سلاطین قاجار، نقش غیر قابل انکاری را در ترویج و اعتلای نهاد روحانیت در این دوره ایفا کرد. گرچه برای آشنایی در باره ماهیت مناسبات وی با آقامحمد خان و سپس فتحعلیشاه، باید بیشتر به کتاب‌هایی همچون "ارشاد نامه" و یا "جامع الشتات" مراجعه کنیم، با این حال، رساله تحفه العباسیه از میرزای قمی، مشخصاً حاوی سوال و جواب‌هایی است که در حوزه مسائل جهادیه و دفاع با کفار در زمان غیبت امام معصوم (ع) نگاشته شده است. نباید این نکته را هم از نظر دور بداریم که وی در کتاب جامع الشتات هم فصلی را به بحث درباره جهاد اختصاص داده و جهاد با روس را واجب شرعی و کشته شدگان در این جنگ را به منزله شهیدان دانسته است. میرزای قمی در کتاب جامع الشتات، با استناد به آیات قرآن و احادیث، جهاد را دو قسم می‌داند: ابتدایی و دفاعی. جهاد ابتدایی، جهادی است که پیغمبر و یا امام (علیه السلام) مردم را امر کنند که با کفار جنگ

^{۱۹} فهرست آستان قدس، ج ۲ (فایل دانلود شده از سایت کتابخانه آستانه قدس رضوی)، ص ۴۷. / نصرالله صالحی، "کتابشناسی توصیفی رساله‌های جهادیه"، ماهنامه کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۶۰، مهرماه ۱۳۸۱، صص ۳۷ - ۳۰. / سید محسن امین عاملی، (۱۴۰۳ ق)، اعیان الشیعه، جلد اول، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ص ۳۸۷.

^{۲۰} رسول جعفریان، (۱۳۷۶)، میراث اسلامی ایران، جلد ششم، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ص ۶۴۵.

^{۲۱} "کتابشناسی توصیفی رساله‌های جهادیه"، صص ۳۷ - ۳۰ / سید مجتبی میردامادی و دیگران، "دو رساله از حسن بن عبدالرحیم مراغی"، مجله میراث شهاب، شماره ۸۳، بهار ۱۳۹۵، صص ۱۰۰ - ۶۵.

^{۲۲} رسول جعفریان، (۱۳۷۴)، میراث اسلامی ایران، جلد دوم، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ص ۲۱۱.

نمایند یا با اهل بغی باشد که مراد از اهل بغی جماعتی است از مسلمانان که بر امام زمان خروج کنند؛ مثل جنگ‌هایی که معاویه و طلحه و زبیر و اهل نهروان با امیرالمؤمنین (علیه السلام) کردند. در اینجا اذن امام را شرط است. نوع دوم جهاد، آن است که در زمان غیبت امام، کفار هجوم کنند بر اهل اسلام و مقصود آنها یا تلف کردن اسلام باشد که می‌خواهند دین اسلام از میان بریزند، یا اینکه بر سر جمعی از مسلمانان می‌روند به قصد قتل و نهب و غارت... و در این جهاد، حضور و اذن امام شرط نیست. او دفاع از مال، جان و عرض را نوعی جهاد می‌داند و معتقد است: در دفاع، چه هنگام حمله کفار به یک کشور و چه حمله دزد به خانه یا کاروانی، اذن امام و مجتهد جامع الشرایط شرط نمی‌باشد؛ ولی باید احکام دفاع را یاد گرفت.^{۲۳} میرزای قمی رساله تحفه العباسیه را به درخواست عباس میرزا نگاشته و در آن به مهمترین مباحث پیرامون وجوب جهاد با کفار روس پرداخته است.^{۲۴}

ترغیب المسلمین الی دفاع المشرکین

این رساله^{۲۵} به قلم شیخ محمدرضا همدانی بوده و در سال وقوع جنگ ایران و انگلیس (یعنی سال ۱۲۷۳ ق.) نوشته شده است. در این سال، انگلیسی‌ها جزیره خارک و بوشهر را به تصرف خود درآوردند. هدف نویسنده تشویق و ترغیب مردم به مشارکت در دفاع از وطن و نوامیس خویش علیه کفار انگلیس بوده است. بنابراین، این رساله بیش از آنکه جهاد علیه کفار روسی را تشویق کند، یک رساله جهادیه علیه انگلیس است و لذا در نوع خود کم نظیر می‌باشد. از جمله ویژگی‌های این رساله، تهیه یک دوره احکام فقهی جهاد به زبان فارسی است.^{۲۶}

جهادیه:

در دوره قاجاریه شاهد تدوین متونی با عنوان رسمی "جهادیه" هستیم که از مولفین مختلفی برجای مانده است مانند:
- جهادیه: اثر چند تن از مترسلان و منشیان دستگاه دولت فتحعلی شاه که منتخبی از چند رساله جهادیه است و مؤلف واحدی ندارد.

^{۲۳} میرزا ابوالقاسم قمی، (۱۳۷۱)، جامع الشتات، جلد اول، تصحیح مرتضی رحیمی، تهران: کیهان، صص ۳۸۲ - ۳۷۵.

^{۲۴} میرزا ابوالقاسم قمی، (۱۳۶۸). تحفه العباسیه، به کوشش مرتضی رحیمی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی. به نقل از: "کتابشناسی

توصیفی رساله‌های جهادیه"، صص ۳۷ - ۳۰.

^{۲۵} نسخه پی دی اف این رساله از سایت مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی دریافت شد. متأسفانه روی صفحه اول این نسخه خطی، فردی (احتمالاً از کارکنان بخش اسناد مجلس) نام این رساله را با دستخط خود به اشتباه "ترغیب المسلمین علی دفاع المشرکین" نوشته است. یعنی بجای کلمه "الی"، کلمه "علی" بکار برده است.

^{۲۶} میراث اسلامی ایران، جلد اول، صص ۱۵۵ - ۱۱۹. / ملا محمد رضا بن محمد محسن همدانی، (بی تا). ترغیب المسلمین الی دفاع المشرکین، (بی جا)، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، نسخه خطی شماره ۹۲۷، شماره ثبت ۶۳۲۳۱، صص ۱۵ - ۵.

- جهادیه: این رساله تالیف عالم مجاهد سید محمد مجاهد (فرزند سید علی طباطبایی) است که در جریان حمله روسیه به ایران به صدور فتوای جهاد اقدام نمود. رساله جهادیه این مؤلف رساله‌ای در زمینه احکام جهاد است. وی مؤلف اثری دیگر به نام "مشکوه الجهاد فی ترجمه مصابیح الجهاد" است که آن هم در زمینه جهاد و احکام آن است.^{۲۷}

- جهادیه: تالیف حاج میر محمد حسین بن عبدالباقی بن میر محمد حسین، از علمای دوره فتحعلی شاه و از شاگردان آقا باقر بهبهانی بود که در بیان وجوب جهاد با کفار روس تدوین شده است.

- جهادیه: مؤلف این رساله حاج محمد کریم خان کرمانی بوده است. او آثار زیادی تألیف کرده که یکی از آنها رساله جهادیه است. مؤلف در سال ۱۲۷۳ هنگامی که انگلیسی‌ها بوشهر را تصرف نموده و قشون خود را به آنجا وارد کرده بودند، برای ترغیب و تشویق مردم برای جنگ با آنها در ۱۸۵۰ بیت در یک مقدمه و شش باب به تفصیل انشا نمود و در تمام ابواب به ترجمه اخبار و خطب از ائمه اطهار استشهد کرده است.^{۲۸}

حکم جهاد در کتاب کشف الغطاء تالیف کاشف الغطاء.

در پایان این نوشتار و از باب حسن ختام، به دیدگاه‌های یکی از بزرگترین فقهای شیعه در دوره معاصر، یعنی شیخ جعفر کاشف الغطاء در باب حکم جهاد می‌پردازیم. بدون تردید نظریات شیخ جعفر کاشف الغطاء در موضوع جهاد یکی از مهمترین موضع‌گیری‌های علما و فقهای عصر فتحعلیشاه است. زیرا وی یکی از فقهای برجسته و طراز اول این عصر است و ضمناً نظریات خود را در باب جهاد، بشکلی واضح و صریح بیان کرده است. کاشف الغطاء در مجلد چهارم از کتاب کشف الغطاء، انواع جهاد را به پنج نوع تقسیم می‌کند:

اول: جهاد برای حفظ بیضه اسلام (الأول: الجهاد لحفظ بیضة الإسلام)

دوم: جهاد برای ممانعت از تسلط ملاحین بر جان و مال مسلمین (الثانی: الجهاد لدفع الملاحین)

سوم: جهاد با آن گروه از مسلمانان که با کفار هم پیمان شده‌اند (الثالث: الجهاد لدفعهم عن طائفة من المسلمین)

چهارم: جهاد برای بیرون راندن کفار از بلاد مسلمین (الرابع: الجهاد لدفعهم عن بلدان المسلمین)

پنجم: جهاد ابتدایی با کفار (الخامس: جهاد الکفر)^{۲۹}

کاشف الغطاء پس از بیان ضرورت رهبری در امر جهاد و مباحث دیگر، معتقد است وقتی کسی مسئولیت فرماندهی و رهبری جهاد بر دوش او نهاده شد، بر چنین شخصی واجب است که با فرقه شیعه و روسیه بجنگد و بر مردم نیز واجب

^{۲۷} محمد محسن آقا بزرگ تهرانی، (بی تا)، الذریعه الی تصانیف الشیعه، (مجموعه ۲۵ جلدی)، جلد پنجم، گردآورنده: احمد بن محمد حسینی، بیروت: دارالاضواء، ص ۲۹۷.

^{۲۸} "کتابشناسی توصیفی رساله‌های جهادیه"، صص ۳۷ - ۳۰

^{۲۹} الشیخ جعفر کاشف الغطاء، (۱۳۸۰). کشف الغطاء عن مبهمات الشریعة الغراء، جلد چهارم، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، صص ۲۸۸ - ۲۸۷.

است او را مساعدت کنند: "ومع تعین القابلیة، وحب عليه عيناً مقاتلة الفرقة الشنيعة والأروسية، وغيرهم من الفرق العادية البغية وتجب على الناس إعانتة ومساعدته إن احتاجهم ونصرته" ۳۰ سپس بطور صریح، هرگونه نافرمانی در این امر را برابر با کفر و نافرمانی خداوند دانسته و توضیح میدهد که هر کس از او نافرمانی کند از علمای اعلام نافرمانی کرده است، و هر کس از علمای اعلام نافرمانی کند، از امام نافرمانی کرده است، و هر کس از امام نافرمانی کند از رسول الله نافرمانی کرده و هر کس از رسول الله نافرمانی کند از خداوند نافرمانی کرده است: "ومن خالفه، فقد خالف العلماء الأعلام، ومن خالف العلماء الأعلام، فقد خالف والله الإمام، ومن خالف الإمام، فقد خالف رسول الله سيّد الأنام، ومن خالف سيّد الأنام فقد خالف الملك العلام." ۳۱ کاشف الغطاء، در ادامه وجوب جهاد، حتی تبعیت از فرمان فتحعلیشاه را نیز در این امر واجب دانسته و اذن جهاد را به او تفویض می کند: "فقد أذنتُ إن كنت من أهل الاجتهاد، ومن القابليين للنيابة عن سادات الزمان للسلطان ابن السلطان، والخاقان ابن الخاقان، المحروس بعين عناية الملك المئان، فتحل على شاه، أدام الله للاله على رؤوس الأنام." ۳۲ کاشف الغطاء برای تامین کمبود های مالی و مایحتاج نظامی سربازانی که در جبهه های جنگ علیه کفار روس می جنگیدند، حتی حکومت فتحعلیشاه را مجاز به تصرف در خراج زمین ها و اموال دانست. "فی أخذ ما يتوقف عليه تدبير العساكر والجنود، ورد أهل الكفر والطغيان والجنود، من خراج أرض مفتوحة بغلبة الإسلام، وما يجرى وأمانة كما سيجيء، وزكاة متعلقة بالنقدين، أو الشعير أو الحنطة من الطعام، أو التمر أو الزبيب، أو الأنواع الثلاثة من الأنعام." ۳۳

تحليل محتوای رسالات جهادیه

تعمق در متن جهادیه ها نشان می دهد که علما با درایت و با در نظر گرفتن ابعاد مختلف قضیه (بویژه موضوع زمان) و مشروط دانستن حکم به دیانت و وطن دوستی متصدیان امور نظامی، به صدور این فتاوا پرداخته اند. همچنین انگیزه علما در صدور این فتاوا، مصالح جامعه مسلمین و خطر موجود بر سر راه اسلام بوده است. البته در این میان، تاثیر فوری و جدی این فتاوا در تحریک مردم به شرکت در جبهه های نبرد، نشان از سرعت انتقال پیام و اهمیت رهبران مذهبی و معنوی در مدیریت تبلیغات جنگ دارد. اما چرا در بسیاری از موارد این فتاوا منتج به نتیجه مطلوب نشد؟

به نظر می رسد سوء مدیریت و فرماندهی فتحعلیشاه و فرماندهان نظامی، ادامه این پیروزیها را تضمین نکرد و پیروزیهای بدست آمده زودگذر بود. مثلاً با تامل در رساله ارشاد المجاهدین، تالیف عبدالکریم بن محمد صادق اهری، در می یابیم که مسائلی مانند ناتوانی سپاهیان ایرانی، در کنار خیانت و نفاق برخی از آنها، در بروز این شکست ها موثر بوده است. در فصل اول رساله فوق، به نفاق و حسد درباریان و برادران عباس میرزا اشاره کرده و در فصل پنجم از بخل فتحعلیشاه قاجار در عدم ارسال کمکهای لازم به جبهه های جنگ گلایه می کند. در فصل سوم سخنی از عالم مجاهد ملا محمد تقی برغانی ذکر می

۳۰ همان ، ص ۳۳۳

۳۱ همان

۳۲ همان

۳۳ همان ، ص ۳۳۴

کند که وقتی فتحعلیشاه از او پرسید که چرا جهاد به پیروزی نرسید؟ ملا محمد تقی جواب داد: به دلیل عدم خلوص نیت عباس میرزا.^{۳۴} غیرت دینی مردم شهرهای شیعی در ایام جنگ های ایران و روس، موجب شد تا برخی منابع به شورش های محلی در مقابل غارت گران و متجاوزان روسی اشاراتی داشته باشند. مثلاً علمای شهر ایروان، کفن پوش و مسلح و با خطبه های آتشین، مسلمانان را به جنگ و جهاد فرا خواندند.^{۳۵} البته ما در بررسی جهادیه ها نباید خود را صرفاً معطوف به دوره فتحعلیشاه کنیم. مسئله جهادیه در تاریخ معاصر ایران بسیار عمیق تر از دوره فتحعلیشاه است. مثلاً فتوای فقیه و مرجع بزرگ شیعه آیت الله سید محمد کاظم طباطبایی یزدی (صاحب عروه) نمونه مهمی از این موضوع است. در زمان وی دولت ایتالیا نیروهای نظامی خود را برای اشغال لیبی به حرکت در آورد و ایران نیز توسط روس و انگلیس اشغال شد. در آن لحظه حساس مرحوم آیت الله یزدی، فتوای خود را خطاب به تمامی مسلمان صادر نمود.^{۳۶}

در هنگام جنگ جهانی اول هم، علمای شیعه مقیم عتبات علیه نیروهای انگلیسی اعلان جهاد دادند و دهها تن از مجتهدین بزرگ ایرانی و طلاب دینی به اتفاق سایر علما و مجتهدین شیعه عراق وارد جنگ شدند و همراه با عشایر شیعه عراق به دفاع از مملکت اسلامی عراق پرداختند. آقا سیدمحمد کاظم یزدی، فقیه و مرجع عالیقدر عصر با فتاوایش مبنی بر وجوب جهاد با کفار انگلیسی، روسای عشایر شیعه عراق و نمایندگان خود را بر می انگیخت و همه را به جهاد ترغیب می کرد.^{۳۷} نمونه بعدی، قیام دلیران تنگستان است. مردم این منطقه در تشکلهای نظامی به نبرد با انگلیسی ها پرداختند. بازتاب جهاد مراجع دینی فارس، در تلگراف مفصلی که وزیر خارجه وقت به والی فارس یعنی "مخبر السلطنه هدایت" ارسال کرده است، کاملاً نمایان است.^{۳۸} تاثیر فتاوی جهادی فقهای شیعه در خارج از مرزهای سیاسی ایران، بویژه مناطق اشغالی نیز قابل مذاقه است. نتایج خفت بار جنگهای ایران و روسیه، باعث شد علمای شهرهای اشغالی به جهاد علیه مهاجمین فتوا داده، در منابر و مساجد به تحریک مردم پرداختند و در برخی از مناطق، علما کفن پوشیده و اسلحه بر گرفته، در صفوف سپاهیان داخل شدند. نمونه بارز آن، علمای شهر ایروان بودند.^{۳۹} ناصر نجمی نیز در کتابش به شیوه ای جذاب، به نقش علما در صدور فتوا علیه اشغالگران روس و انگلیس اشاره می کند.^{۴۰} علمای عتبات هم در ماجرای صدور فتاوی جهادی فعال هستند. میرزا محمد صادق وقایع نگار که شخصاً شاهد وقایع بوده، روایت می کند که میرزا بزرگ فراهانی با دو نفر از علمای تبریز، ملاقات کرده و از آنها خواست تا به عتبات عزیمت نموده و لشکر کشی روسیه به گرجستان و داغستان و سایر

^{۳۴} حامد الگار، (۱۳۵۶)، *نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطه*، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: انتشارات توس، ص ۱۲۷.

^{۳۵} عبدالرزاق بیگ مفتون دنبلی، (۱۳۸۳)، *مآثر سلطانیه*، تصحیح: فیروز منصوری، تهران: نشر اطلاعات، ص ۳۰۷.

^{۳۶} علی دوانی، (۱۳۶۰)، *نهضت روحانیون ایران*، جلد اول، تهران: بنیاد فرهنگی امام رضا، ص ۱۳۱.

^{۳۷} همان، ص ۲۱۴

^{۳۸} محمد حسین رکن زاده آدمیت، (۱۳۱۲)، *فارس و جنگ بین الملل*، جلد اول، تهران: اقبال، صص ۶۰ - ۱۹.

^{۳۹} مآثر سلطانیه، ص ۳۰۷

^{۴۰} ناصر نجمی، (۱۳۶۳)، *ایران در میان طوفان یا شرح زندگانی عباس میرزا و جنگهای ایران و روس*، تهران: انتشارات معرفت، ۱۵۷.

نقاط شمال را به عرض شیخ محمد جعفر نجفی و آسید علی اصفهانی رسانده، آنان را به جهاد علیه تجاوز روسیه ترغیب نمایند.^{۴۱} در پی اشغال شهر گنجه و قتل عام مسلمانان آن شهر توسط کفار روسی، علمای تهران فتوای جهاد صادر کردند. همچنین علمای شهر گنجه، مسلمانان گنجه را به جهاد با روسها و دفاع از سرزمین خود دعوت کردند. این فتوا منجر به دفاع قهرمانانه مردم گنجه از شهر خود شد، اگرچه به دلیل خیانت برخی دیگر، شهر گنجه سقوط کرد.^{۴۲}

تأثیرات فقهی و کلامی فقه اصولی بر ادبیات جهادی در این دوره نیز مهم است. عصر قاجاریه، عصر تقابل دو مشرب اصولی و اخباری است. تقابلی که از قرون گذشته آغاز شده و اینک به اوج رسیده بود. فقهای این دوره با اتکا به همین توانایی بود که به خود اجازه دادند جسورانه وارد عرصه سیاست شده و در مسائلی همچون جنگ، جهاد، حکومت و ضرورت حفظ دولت و ثغور اسلامی اظهار نظر کنند. اگر می بینیم که شیخ جعفر کاشف الغطاء، در کتاب کشف الغطاء، فتحعلی شاه را نایب خویش قرار می دهد و به او اجازه می دهد که با روس ها به جهاد برخیزد و از زکات، خراج و کمک های مالی مرزنشینان و دیگر مردم، در صورت نیاز، در جنگ هزینه کند، همگی در همین راستا قابل توجیه است. بدون تردید اگر کاشف الغطاء یک فقیه اخباری بود، هرگز چنین فتوایی نمی داد. سلاح اصولی گری برنده ترین تیغ در دست چنین علمایی بود تا با کمک آن توانستند با عطف به مسائل زمان یا امور مستحدثه، مرزهای سیاست را درنوردند.

نتیجه گیری

شاید اگر فقط شعرا و ادبا در باره جنگ‌های ایران و روس و نتایج آن سخنی بر زبان رانده بودند، می توانستیم بگوییم که بخاطر احساسات روحی و یا تعلقات و وابستگی‌هایشان به دربار بوده، و لذا باید این شور و دعوت به پایداری و مقاومت در برابر دشمنان ایران را نوعی "ادب جهادی درباری" نام گذاریم. اما ماهیت بسیاری از متون برجای مانده در این دوره بسیار فراتر از محتوای ادبی است و صبغه فرهنگی، دینی و فقهی بر آن حاکم است. نتایج این پژوهش نشان می دهد که آنچه علما و فقها در فتاوی خود، درباره دفاع از ایران و حفظ بیضه اسلام در مقابل کفار اعلام کردند، چیزی فراتر تعلقات درباری بوده و لذا باید آنرا "ادب جهادی" نامید. در این ادب جهادی، تحرک، بالندگی و شور را به عیان مشاهده می کنیم. تدوین و نگارش کتابهای "جهادیه" هم بیانگر همین پویایی مذهبی شیعه بود که در مقابل استعمار به میدان آمد و ادبیات مقاومت و پایداری را پدید آورد. گزاره نیست اگر بگوییم که این پویایی ناشی از پویایی فرهنگی ایرانی و فقه شیعه بوده زیرا می توان رگه هایی از این پویایی را در "فقه اجتهاد اصولی" هم دید، همان فقهی که در درون جامعه حوزوی با دشمنی اخباریون مواجه بود. علما و فقهای این دوره، فارغ از محاسبات سیاسی و زد و بندهای درون دربار، به صحنه آمدند و

^{۴۱} محمد صادق وقایع نگار، (۱۳۶۹)، آهنگ سروش (تاریخ جنگهای ایران و روس)، گردآورنده: مرحوم حسین آذر، به تصحیح: امیر هوشنگ آذر، تهران: چاپخانه حیدری، ص ۱۷۲.

^{۴۲} پرویز بدیعی، (۱۳۷۳). "نامه فتحعلیشاه قاجار به فرزندش عباس میرزا"، مجله گنجینه اسناد، زمستان ۱۳۷۳، شماره ۱۶، صص ۱۵ -

علیرغم اصل مسلمی که می توانست در شرایط عادی دست و بال آنها را از هر نوع مساعدتی به حکومت ببندند (اصلی که بر مبنای آن هر حکومتی در عصر غیبت که مورد تایید امام معصوم یا فقیه نباشد، نامشروع است) و با تسامح در خصوص میزان مشروعیت و عدالت خواهی سلاطین قاجار، صرفاً با مد نظر قراردادن مشکل بزرگتری (که همانا تهدید ثغور اسلامی و کشور اهل بیت توسط کفار بود) اقدام به صدور فتاویی کردند که بر مبنای آن دفاع از کشور شیعی و همکاری با دولت قاجار را بر مردم واجب اعلام کردند. دهه های بعد و با ظهور تحولات دیگری در کشور (از جمله انقلاب مشروطه و حوادث ناشی از آن) نشان داد که این شیوه علما، صرفاً یک اقدام سیاسی نبوده و از منظر فقهی نیز قابل تفسیر است. آنجا که شیخ فضل الله نوری نیز از باب دفع افسد به فاسد، حمایت از قاجاریه را واجب دانست و علامه نائینی نیز، اتفاقاً با همین استدلال، به دفاع از دولت مشروطه پرداخت.

منابع

مقاله ها:

- بدیعی، پرویز، (۱۳۷۳). نامه فتحعلیشاه قاجار به فرزندش عباس میرزا، مجله گنجینه اسناد، زمستان ۱۳۷۳، شماره ۱۶.
- حافظیان، ابوالفضل، (۱۳۷۶). رساله جهادیه حاج ملارضا همدانی، مجله حکومت اسلامی، سال دوم، شماره اول، شماره پیاپی ۳.
- صالحی، نصرالله، (۱۳۸۱). کتابشناسی توصیفی رساله های جهادیه، ماهنامه کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۶۰، مهرماه ۱۳۸۱.
- میردامادی، سید مجتبی؛ قنبریان، علی؛ نگاری، علی، (۱۳۹۵). دو رساله از حسن بن عبدالرحیم مراغی، مجله میراث شهاب، شماره ۸۳، بهار ۱۳۹۵.

کتابها:

- آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن، (بی تا)، الذریعه الی تصانیف الشیعه، (مجموعه ۲۵ جلدی)، گردآورنده: احمد بن محمد حسینی، بیروت: دارالاضواء.
- ابن کثیر دمشقی، عمادالدین اسماعیل، (۱۴۱۹ ق. / ۱۹۹۸ م.). البدایه و النهایه، بی جا: مرکز البحوث و الدراسات العربیه و الاسلامیه.
- ابن نباته، عبدالرحیم بن محمد، (۱۴۳۳ ق. / ۲۰۱۲ م.). دیوان خطب ابن نباته، الکویت: مجله الواعی الاسلامیه.
- الگار، حامد، (۱۳۵۶). نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطه، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: انتشارات توس.
- امین عاملی، سید محسن (۱۴۰۳ ق.). اعیان الشیعه، بیروت لبنان، دارالتعارف للمطبوعات.
- اهری، عبدالکریم بن محمد صادق، (حدود ۱۲۱۸ تا ۱۲۴۳ ق.). ارشاد المجاهدین، نسخه خطی؛ دوره قاجاریه.
- دوانی، علی، (۱۳۶۰). نهضت روحانیون ایران، جلد اول و دوم، تهران: بنیاد فرهنگی امام رضا.
- رکن زاده آدمیت، محمد حسین، (۱۳۱۲). فارس و جنگ بین الملل، جلد اول، تهران: اقبال.
- کاشف الغطاء، الشیخ جعفر، (۱۳۸۰). کشف الغطاء عن مبهمات الشریعه الغراء، جلد چهارم، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- جعفریان، رسول، (۱۳۷۳). میراث اسلامی ایران، جلد اول، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- (۱۳۷۴). میراث اسلامی ایران، جلد دوم، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- (۱۳۷۶). میراث اسلامی ایران، جلد ششم، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- فریدون بیگ پاشا، احمد، (۱۲۷۴ ق.). منشآت السلاطین، ج ۱، استانبول.

- فهرست آستان قدس، ج ۲ (فایل دانلود شده از سایت کتابخانه آستانه قدس رضوی)
- قائم مقام فراهانی، میرزا ابوالقاسم، (بی تا). منشآت قائم مقام فراهانی، گردآورنده: شاهزاده معتمد الدوله، تهران: انتشارات ارسطو
- قمی، میرزا ابوالقاسم، (۱۳۷۱). جامع الشتات، جلد اول، تصحیح مرتضی رحیمی، تهران: کیهان.
- (۱۳۶۸). تحفه العباسیه، به کوشش مرتضی رحیمی، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی.
- علی بن ابیطالب، (۱۳۶۸). نهج البلاغه، ترجمه سید جعفر شهیدی، تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۶۸.
- مفتون دنبلی، عبدالرزاق بیک، (۱۳۸۳). مآثر سلطانیه، مصحح: فیروز منصوری، تهران: نشر اطلاعات.
- نجمی، ناصر، (۱۳۶۳). ایران در میان طوفان یا شرح زندگانی عباس میرزا و جنگهای ایران و روس، تهران: انتشارات معرفت.
- وقایع نگار، محمد صادق، (۱۳۶۹). آهنگ سروش (تاریخ جنگهای ایران و روس)، گردآورنده: مرحوم حسین آذر، به تصحیح: امیر هوشنگ آذر، تهران: چاپخانه حیدری
- همدانی، ملا محمد رضا بن محمد محسن، (بی تا). ترغیب المسلمین الی دفاع المشرکین، (بی جا)، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، نسخه خطی شماره ۹۲۷، شماره ثبت ۳۱ ۶۳۲.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق، (۱۳۷۴). تاریخ یعقوبی، جلد اول، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.